

บทบาทของหมอธรรมในฐานะอัตลักษณ์ของชุมชนบ้านดงแดง ตำบลดงแดง อำเภोजตุรพักตรพิมาน จังหวัดร้อยเอ็ด

ชน ภรรยา^{1*} และ อัญชลี พิเศษภูพันธ์²

^{1*} นักศึกษาปริญญาเอก, นิเทศศาสตรดุษฎีบัณฑิต สาขา นิเทศศาสตรการตลาด มหาวิทยาลัยหอการค้าไทย

² อาจารย์ประจำหลักสูตร, นิเทศศาสตรดุษฎีบัณฑิต สาขา นิเทศศาสตรการตลาด มหาวิทยาลัยหอการค้าไทย

*Corresponding author e-mail: Thana.phromsa@gmail.com

วันที่รับบทความ (Received) 14 มกราคม 2567

วันที่ได้รับบทความฉบับแก้ไข (Revised) 11 กุมภาพันธ์ 2567

วันที่ตอบรับบทความ (Accepted) 19 กุมภาพันธ์ 2567

บทคัดย่อ

บทความวิจัยนี้มีวัตถุประสงค์เพื่อศึกษาบทบาทของหมอธรรมในฐานะอัตลักษณ์ของชุมชนภาคอีสาน โดยใช้วิธีการวิจัยแบบเชิงคุณภาพ กลุ่มตัวอย่างผู้ให้ข้อมูลจำนวน 25 คน พื้นที่การศึกษาบ้านดงแดง ตำบลดงแดง อำเภोजตุรพักตรพิมาน จังหวัดร้อยเอ็ด เลือกผู้ให้ข้อมูลแบบเจาะจงและแบบบอลล์หิมะ ใช้วิธีการสัมภาษณ์แบบเชิงลึกด้วยแบบสอบถามแบบมีโครงสร้าง ทำการวิเคราะห์ข้อมูลด้วยวิธีวิเคราะห์เนื้อหา และตรวจสอบข้อสรุปที่ได้ผ่านการตรวจสอบข้อมูลแบบสามเส้า

ผลการวิจัยพบว่า อัตลักษณ์ทางวัฒนธรรมของชุมชน บ้านดงแดง ตำบลดงแดง อำเภोजตุรพักตรพิมาน จังหวัดร้อยเอ็ด การเกิดวัฒนธรรมของชุมชนได้รับอิทธิพลจากวัฒนธรรมหมอธรรม ด้วยการดำเนินวิถีชีวิตชุมชนที่ตั้งแต่อดีตจนถึงปัจจุบันวัฒนธรรมหมอธรรมเป็นตัวกลางในการดำรงอยู่และสืบทอดวัฒนธรรมและภูมิปัญญาของชุมชน วัฒนธรรมหมอธรรมผสมผสานร่วมกันกับพระพุทธศาสนา ก่อเกิดความเชื่อ และความศรัทธาของคนในชุมชน ผ่านผู้ประกอบการอย่างหมอธรรม วัฒนธรรมหมอธรรมเป็นศูนย์กลางทางด้านจิตใจ เป็นที่ยึดเหนี่ยวของผู้มีความทุกข์ทางกายและทางใจ เป็นวัฒนธรรมของการประกอบพิธีกรรม จากการศึกษาอัตลักษณ์ทั้งทางด้านวิถีชีวิตและภูมิปัญญาของวัฒนธรรมหมอธรรม ทำให้สามารถวิเคราะห์ บทบาทของวัฒนธรรมหมอธรรมในปัจจุบันได้ทั้งหมด 10 บทบาท ได้แก่ 1. บทบาทในการเป็นผู้นำในการประเพณีและปฏิบัติตัว 2. บทบาทในการความสามัคคี 3. บทบาทในการสร้างและยกระดับวัฒนธรรมของชุมชน 4. บทบาทในการให้ความรู้ภูมิปัญญา ข้อมูลข่าวสาร 5. บทบาทในฐานะศูนย์การเรียนรู้ภูมิปัญญาแหล่งเรียนรู้ทางวัฒนธรรม 6. บทบาทในการอบรมสั่งสอน 7. บทบาทในการเป็นที่พึ่งทางจิตใจ 8. บทบาทในการอนุรักษ์และสะท้อนอัตลักษณ์ท้องถิ่น 9. บทบาทในสืบทอดประเพณีชุมชน และ 10. บทบาทในการเชื่อมโยงศาสตร์ความเชื่อการรักษาแบบสมุนไพรและการรักษาพยาบาลแบบยาแผนปัจจุบัน

คำสำคัญ: หมอธรรม อัตลักษณ์หมอธรรม วัฒนธรรมหมอธรรมอีสาน

THE ROLE OF MODHUM AS BAN DONG DANG COMMUNITY IDENTITY, DONG DANG SUB-DISTRICT, JATURAPHAKPHIMAN DISTRICT, ROI ET PROVINCE

Thana Phromsa^{1*} and Anchalee Pichedpan²

^{1*} Student of Doctor of Communication Art in Marketing Communication ,UTCC

²Lecturer of Doctor of Communication Art in Marketing Communication ,UTCC

*Corresponding author e-mail: Thana.phromsa@gmail.com

Abstract

The objective of this article is to study the role of Modhum as the community identity by using qualitative research design. The key informant consisted of 25 persons. The area studied was Ban Dong Dang, Dong Dang sub-district, Jaturaphakphiman district, Roi Et province. The sample was selected by purposive and snowball sampling methods. An in-depth interview through structured questionnaires was used for data collection. Data were analyzed using content analysis and triangulation was used to test the validity of the data obtained.

The research result revealed that the cultural identity of Ban Dong Dang Community, Dong Dang sub-district, Jaturaphakphiman district, Roi Et province was influenced by Modhum culture based on living a community lifestyle from the past to the present. Modhum culture is the medium for maintaining and passing on community culture and wisdom. Modhum culture was combined with Buddhism, creating belief and faith among people in the community through ritual practitioners known as “Modhum”. Modhum culture is the center of the mind, the anchor of people who suffer physically and mentally, and the culture of rituals. According to the study on the identity in terms of lifestyle and the wisdom of Modhum culture, current Modhum culture could be analyzed in 10 roles as follows: 1. The role of leadership in behaving and conducting oneself. 2. The role in unity. 3. The role in creating and uplifting community culture. 4. The role in giving knowledge, wisdom, and information. 5. The role of being a local wisdom and cultural learning center. 6. The role in teaching. 7. The role of being the spiritual anchor. 8. The role in conserving and reflecting local identity. 9. The role in carrying on community traditions, and 10. The role in linking the belief in herbal medicine and the belief in modern medicine.

Keywords: Modhum, Modhum Identity, Modhum Isan Culture

ความสำคัญและที่มาของงานวิจัย

วัฒนธรรมความเชื่ออยู่คู่กับสังคมไทยมาอย่างยาวนาน และเป็นอุตสาหกรรมที่สร้างมูลค่าทางเศรษฐกิจอย่างมหาศาล ตั้งแต่ปี พ.ศ. 2563 – 2565 มีรายได้รวมจากธุรกิจกิจกรรมด้านความเชื่อ เพิ่มขึ้นกว่า 113 % และมีสินทรัพย์ทางธุรกิจเพิ่มขึ้นกว่า 50 % (ไทยพีพีเอส, 2566, ออนไลน์) ทั้งนี้ความเชื่อในศาสตร์เร้นลับ การบูชาสิ่งศักดิ์สิทธิ์ การเสริมดวง สะเดาะเคราะห์ กำลังได้รับความนิยมที่เพิ่มสูงขึ้น อันเนื่องมาจากภาวะเศรษฐกิจที่มีความผันผวน รวมทั้งช่วงหลังของการแพร่ระบาดของโรคอุบัติการณ์ใหม่ โควิด 19 อันตรายจากปัญหาสิ่งแวดล้อม ความเหลื่อมล้ำทางสังคม การศึกษา หรือสถานการณ์ที่ส่งผลต่อชีวิตประจำวันของคน เป็นผลทำให้อุตสาหกรรมด้านความเชื่อสร้างรายได้และผลกำไรมากขึ้น อุตสาหกรรมความเชื่อเติบโตอยู่ท่ามกลางโลกของทุนนิยม และหล่อหลอมรวมเข้ากับยุคปัจจุบันอย่างมีลักษณะเป็นพลวัต ความเชื่อผ่านการผลิตซ้ำผ่านกลไกการตลาดและกลไกของสื่อสารมวลชนในการแพร่กระจายปรากฏการณ์ด้านความเชื่อ การผลิตซ้ำของความเชื่อความศักดิ์สิทธิ์ทั้งวัตถุมงคล พิธีกรรม การขอไหว้ได้รับ ฯลฯ มาจากพื้นฐานความเชื่อและความศรัทธา และความไม่แน่นอนทางเศรษฐกิจของยุคปัจจุบัน โดยอุตสาหกรรมด้านความเชื่อไม่ได้แบ่งแยก เรื่อง ของอายุ ชนชั้น อาชีพ และการศึกษา (ศิริวรรณ สิทธิกา, 2566, ออนไลน์)

พิธีกรรมและความเชื่อเป็นส่วนหนึ่งของวัฒนธรรมท้องถิ่นที่มีความเป็นเอกลักษณ์ของสังคมไทย โดยพิธีกรรมที่ผู้คนคุ้นเคยกันเป็นอย่างดี คือ พิธีกรรมทางพระพุทธศาสนา เพราะคนไทยเองมีการนับถือศาสนาพุทธกันมาอย่างยาวนาน วัฒนธรรมท้องถิ่นด้านพิธีกรรมเองก็มีการสืบทอดกันมาอย่างยาวนาน พิธีกรรมตามพจนานุกรมราชบัณฑิตยสถาน (2555, ออนไลน์) ให้ความหมายไว้ว่า “พิธีกรรม” หมายถึง การบูชาแบบอย่าง หรือแบบแผนต่าง ๆ ที่ปฏิบัติในทางศาสนา

วิถีชีวิตชุมชนอีสานนั้น มีลักษณะของความเชื่อที่ผสมผสานอยู่ระหว่าง พุทธศาสนา พราหมณ์ และความเชื่อเรื่องผี โดยเรื่องความเชื่อมีการปฏิบัติสืบทอดกันมาอย่างยาวนาน และกลายเป็นวัฒนธรรมที่อยู่บนการดำรงชีวิต ความเชื่อเป็นส่วนหนึ่งในการสร้างแรงบันดาลใจ โดยเฉพาะความเชื่อในอำนาจของสิ่งศักดิ์สิทธิ์ ความลึกลับ หรือแม้กระทั่งเรื่องของโชคชะตา ดังนั้นความเชื่อจึงเป็นพื้นฐานของการสร้างแรงศรัทธา การเคารพสักการะรวมไปถึงการกำหนดพฤติกรรมของสมาชิกสังคมด้วย Piyaluk Potiwan, (2020, p.104) พิธีกรรมท้องถิ่นของภาคอีสานมีอิทธิพลต่อการดำรงชีวิตของคนในท้องถิ่น ตั้งแต่การเกิด แก่ เจ็บ ตาย โดยเกี่ยวข้องกับผีปูด้า ผีปู่ ผีย่า ผีบ้าน ผีเรือน ผีไร่ ผีนา ผีป่า หรือผีร้ายอื่น ๆ ตามวัฒนธรรมของแต่ละแห่งที่มีความเชื่อผสมผสานอยู่ ทั้งศาสนาพุทธ ศาสนาพราหมณ์ และผี โดยมีความกลมกลืนกับวิถีชีวิตของชาวบ้านโดยไม่มี ความขัดแย้ง เป็นการเสริมซึ่งกันและกัน มีการจัดลำดับด้านความสำคัญและหน้าที่ในการปฏิบัติในการอยู่ร่วมกันของชุมชนผ่านพิธีกรรม โดยผู้ทำหน้าที่หลักในการทำพิธีกรรมในชุมชนคือ หมอธรรม (พระมหาปรีชา เขมนนโทและคณะ, 2560, น.105)

หมอธรรม มาจาก คำว่า หมอ + ธรรม หมอ คือ ผู้มีความรู้ความสามารถ เชี่ยวชาญ ในเฉพาะเรื่องนั้น ๆ สำหรับคำว่า ธรรม คือ ผู้ที่ปฏิบัติตัวอยู่ในศีลธรรม และมีเวทมนต์คาถาประเภทหนึ่ง ใช้สำหรับป้องกัน ขับไล่ภูตผี หมอธรรมจึงมีความหมายโดยรวมว่า ผู้รู้เรียนสายมนต์คาถาทางพุทธเวทย์และไสยเวทย์ และปฏิบัติตัวอยู่ในคุณธรรมจริยธรรม มีศีลมีธรรม ส่วนใหญ่จะเป็นผู้ชายสูงอายุ หรือเป็นพระภิกษุ (ปฐมพงศ์ ลิ้มเจริญ, 2558, น.32) อีกทั้ง จิรายุทธ ทรัพย์สินและคณะ (2561, น.18) ได้กล่าวว่า หมอธรรม หมายถึง หมอพื้นบ้านที่มีหน้าที่ในการดูแลสุขภาพของคนที่อยู่ในท้องถิ่นอีสาน มีความรู้และวิธีการรักษาที่สัมพันธ์กับวิถีชีวิตสภาพแวดล้อม สังคม และวัฒนธรรมของท้องถิ่น ซึ่ง “หมอ” หมายถึงผู้มีความรู้ความสามารถเชี่ยวชาญในเรื่องเฉพาะนั้น ๆ และ “ธรรม” หมายถึงเวทมนตร์คาถา ประเภทหนึ่ง ใช้สำหรับป้องกัน ขับไล่ภูตผี

นอกจากนั้นการเข้ามาของความเจริญในรอบด้าน มีการอพยพจากพื้นที่ชนบทสู่สังคมเมืองด้วย ภาวะความยากจนที่เพิ่มมากขึ้น มีส่วนที่ทำให้วัฒนธรรมย่อยของชุมชนเริ่มจางหายไปในยุคปัจจุบัน ดังที่ จิรายุ ทรัพย์สิน และคณะ (2560, น.51) ศึกษาเรื่อง หมอธรรม : การผสมกลมกลืนทางวัฒนธรรมบนพื้นฐาน ความเชื่อ ประเพณี วัฒนธรรม พบว่าภายใต้การเปลี่ยนแปลงที่รวดเร็วของสังคมและเทคโนโลยี ชุมชนและ วัฒนธรรมท้องถิ่นได้รับผลกระทบอย่างรอบด้าน หมอธรรมเป็นหนึ่งในวัฒนธรรมของชุมชนที่กำลังจะสูญ หายไป โดยหมอธรรมเป็นภูมิปัญญา วัฒนธรรมความเชื่อของคนในชุมชนที่สามารถเป็นฐานในการพัฒนา ชุมชนและความเข้มแข็งของชุมชนอย่างยั่งยืนได้ ควรตระหนักให้เห็นคุณค่าความสำคัญของวัฒนธรรมหมอ ธรรม อนุรักษ์ ส่งเสริม บูรณาการ และเก็บรักษา เพื่อให้พิธีกรรมที่ทรงคุณค่าเป็นมรดกทางวัฒนธรรมที่สำคัญ อยู่คู่กับวิถีชีวิตของชุมชนตลอดไป

วัฒนธรรมความเชื่อเป็นอัตลักษณ์ที่จับต้องไม่ได้ เป็นอัตลักษณ์ในเชิงนามธรรม แต่อัตลักษณ์ สะท้อนถึงคุณค่าและบทบาทหน้าที่ของวัฒนธรรมหมอธรรม ซึ่งอันเป็นระบบคุณค่าซึ่งประกอบด้วยตัวของ คุณค่าหล่อหลอมให้ชุมชน ครอบครัวยุค มีกฎระเบียบ จารีตประเพณี วิถีปฏิบัติของผู้คนในชุมชนให้เป็นสุข สงบ ร่มเย็น และเกิดความสามัคคีในชุมชน (บุรณ์เซน สุขคุ้ม, 2564, น.1075)

การเปลี่ยนแปลงทางวัฒนธรรมก็เป็นไปอย่างรวดเร็ว วัฒนธรรมบางประเภทสามารถดำรงอยู่ได้บาง ประเภทไม่สามารถดำรงอยู่ได้และกำลังจะสูญหายในสภาวะการณ์ปัจจุบัน พรรณิศา ชันธพัทธ์และคณะ (2558, น.173) กล่าวว่า อัตลักษณ์ของวัฒนธรรมที่สูญหายก็ไม่สามารถดำรงอยู่ได้ เพราะวัฒนธรรมเป็นสิ่ง ที่เชื่อมโยงกับอัตลักษณ์ และอัตลักษณ์เป็นสิ่งสำคัญที่จะทำให้วัฒนธรรมความเชื่อคงอยู่ และดังที่ พุทธินันท์ บุญเรือง (2560, น.15) พบว่าภายใต้การพัฒนาเข้าสู่ประชาคมเศรษฐกิจอาเซียน ชุมชนท้องถิ่นที่มี การพัฒนาในมิติต่าง ๆ ทำให้วัฒนธรรมท้องถิ่น ความคิด ความเชื่อ ค่านิยม ประเพณี มีการเปลี่ยนแปลง ไปอย่างมาก การตระหนักถึงการสืบทอดวัฒนธรรมท้องถิ่นจึงมีความสำคัญอย่างยิ่ง อัตลักษณ์ที่มีความเป็น เฉพาะอย่างวัฒนธรรมหมอธรรมที่อยู่เบื้องหลังการดำเนินชีวิตของผู้คนในชุมชนจึงเป็นวัฒนธรรมท้องถิ่นที่มี ความสำคัญ

จากประเด็นและปัญหาการดำรงอยู่และการสืบทอดของวัฒนธรรมหมอธรรม ผู้วิจัยเกิดความสนใจ ที่จะศึกษาบทบาทในฐานะอัตลักษณ์ของวัฒนธรรมหมอธรรม โดยมุ่งเน้นที่จะศึกษาอัตลักษณ์เบื้องหลังของ หมอธรรมที่อยู่คู่กับวิถีชีวิตชุมชน เพื่อให้มีการบันทึกองค์ความรู้ในบทบาทของวัฒนธรรมที่ชุมชนทำ ร่วมกันเป็นลายลักษณ์อักษร และเอกสารทางวิชาการ รวมทั้งการรักษาการดำรงคงอยู่ของวัฒนธรรมความเชื่อ ท้องถิ่นที่ทรงคุณค่ากับวิถีชีวิตของชุมชนชาวอีสาน เพื่อเป็นส่วนสำคัญในการอนุรักษ์ฟื้นฟู วิถีชีวิตและ อัตลักษณ์ด้านภูมิปัญญาและวัฒนธรรมท้องถิ่น และเสริมสร้างการพัฒนาชุมชนและประเทศชาติต่อไป

บททวนวรรณกรรม

แนวความคิดเกี่ยวกับหมอธรรมและหมอพื้นบ้าน

สารานุกรมวัฒนธรรมไทยภาคอีสาน เล่มที่ 9 (2542, น.3136) ได้กล่าวถึง หมอธรรม ไว้ว่าเป็น ผู้ที่เรียนคาถาอาคมและปฏิบัติตัวอยู่ในศีลธรรม เป็นบุคคลที่ชาวบ้านให้ความเคารพนับถือ ชาวบ้านมักให้ หมอธรรมผูกฝ้าย รดน้ำมนต์พร้อมๆ กับรักษาด้วยวิธีการอื่นด้วย เช่น อาจใช้สมุนไพรมาช่วยในการรักษา เป็นต้น

สอดคล้องไปในทางเดียวกันกับ ปฐมพงศ์ ลิ้มเจริญ (2558, น.32) ที่ได้กล่าวถึง หมอธรรม คือผู้ที่ เรียนคาถาอาคมและปฏิบัติตัวอยู่ในศีลธรรม เป็นบุคคลที่ชาวบ้านให้ความเคารพนับถือ โดยชาวบ้านที่อยู่ใ นการรักษาของหมอธรรมจะเชื่อว่าพลังอำนาจของธรรมชนะอำนาจของผีทั้งปวง

ผู้วิจัยสรุปได้ว่า หมอธรรม ตามความเชื่อของชาวท้องถิ่นนั้น เป็นผู้ที่มีความสามารถในด้านคาถาอาคมในการปิดเป่าสิ่งชั่วร้ายที่เข้ามาทำให้ร่างกายของชาวบ้านจนเกิดการเจ็บป่วย โดยใช้วิธีตามจารีตประเพณีในท้องถิ่นเข้าร่วมกับการประกอบพิธีกรรมตามความเชื่อนั้นให้ผู้ที่เจ็บป่วย อีกทั้งหมอธรรมยังเป็นอีกหนึ่งจุดศูนย์รวมในด้านร่างกายและจิตใจของคนในท้องถิ่น เนื่องจากเป็นผู้เป็นหมอธรรมจะได้รับการนับถือจากคนในท้องถิ่นผ่านการปฏิบัติตามความเชื่อ

แนวคิดเกี่ยวกับคตินชาวบ้าน

ศิริพร ณ ถลาง (2563, น.359-414) กล่าวว่า ข้อมูลทางคติชนวิทยามีบทบาทหน้าที่ในสังคมในฐานะที่เป็นข้อมูลทางวัฒนธรรมได้ด้วยเช่นกัน โดยข้อมูลทางวัฒนธรรมได้ดังนี้

1. คติชนมีบทบาทในการอธิบายถึงการกำเนิดและอัตลักษณ์ของกลุ่มชนและพิธีกรรมต่าง ๆ โดยเฉพาะตำนานในพื้นที่บ้าน

2. คติชนมีบทบาทในการให้การศึกษา อบรมระเบียบสังคม และรักษาบรรทัดฐานทางพฤติกรรมของผู้คนในสังคม ในสังคมที่ไม่มีตัวหนังสือใช้ (Nonliterate Societies) หรือสังคมที่มีตัวหนังสือใช้ก็ตาม มักมีการใช้ประเพณีเป็นตัวบอกเล่าเรื่องราวในการถ่ายทอดวัฒนธรรม โดยมีบทบาทดังนี้

- 1) บทบาทคติชนในการถ่ายทอดเรื่องราวเกี่ยวกับ “ท้องถิ่น” คติชนทำหน้าที่ “ให้ความรู้”
- 2) บทบาทคติชนในการให้ความรู้ และเสริมสร้างปัญญา
- 3) บทบาทคติชนในการอบรมระเบียบสังคม ปลูกฝังค่านิยม และรักษาบรรทัดฐาน

3. คติชนมีบทบาทในการเป็นทางออกให้กับความคับข้องใจของบุคคล อันเกิดจากกฎเกณฑ์ทางสังคมโดยเฉพาะนิทานพื้นบ้านที่สามารถเป็นทางออกให้กับความรู้สึกขัดแย้งในครอบครัวได้

จากการได้ศึกษาถึงคติชนแล้ว จะเห็นได้ว่ามีความสอดคล้องกับอัตลักษณ์ทางวัฒนธรรมเป็นอย่างมาก เนื่องจากคติชนเป็นพื้นฐานสำคัญในการขับกล่อมผู้คนในสังคมนั้น ๆ ให้เกิดการเรียนรู้ถึงวิถีชีวิตความเป็นอยู่ภายในสังคมนั้น ๆ ด้วย ผ่านกระบวนการทางปัญญาที่ส่งต่อจากรุ่นสู่รุ่นด้วยกระบวนการและวิธีต่าง ๆ

แนวคิดเกี่ยวกับอัตลักษณ์ชุมชน

อินทรา พงษ์นาค (2558, น.513) กล่าวว่า อัตลักษณ์เป็นทั้งระดับปัจเจกบุคคล และอัตลักษณ์ร่วมของกลุ่ม ซึ่งอัตลักษณ์ร่วมของกลุ่มนั้นถูกสร้างขึ้น บนพื้นฐานของความเหมือน ภายในกลุ่มสมาชิก ซึ่งทำให้สมาชิกได้ตระหนักและเข้าใจว่าลักษณะร่วมของกลุ่มนั้น แตกต่างจากกลุ่มอื่นอย่างไร อัตลักษณ์ในการร่วมกลุ่ม เป็นกระบวนการสร้างสำนึกร่วมกันของ กลุ่มในสังคม โดยการสร้างสำนึกดังกล่าวจะสามารถสร้างและปรับเปลี่ยนได้ โดยอาศัยลักษณะที่ถูกสร้างขึ้นในระบบวัฒนธรรมของกลุ่ม ทำให้เกิดการดำรงรักษาและปรับเปลี่ยนอัตลักษณ์ จากบทบาทของสังคมและวัฒนธรรมนั้น ๆ การที่จะนำมาสร้างเป็นอัตลักษณ์ได้ ในจุดนี้ต้องอาศัยระดับปฏิสัมพันธ์ทางสังคมและวัฒนธรรมที่เป็น พื้นี่ของประสบการณ์และความรู้สึกของปัจเจก ซึ่งขณะเดียวกัน ก็จะเกี่ยวพันถึงโครงสร้างของสังคมซึ่ง ในแต่ละระดับจะมีพลวัตภายในและประวัติศาสตร์พัฒนาการเป็นของตัวเอง (อภิญา เพ็ญฟูสกุล, 2546, น 86)

ผู้วิจัยสรุปใจความว่า เมื่อศึกษาในความเป็นอัตลักษณ์ของชุมชน ความหมายของการประกอบสร้างของอัตลักษณ์ ที่มีได้เป็นเพียงการรวมกลุ่มกันของความเหมือนของปัจเจก แต่ซ่อนโครงสร้างที่ซับซ้อนไว้มากมายในความเป็นอัตลักษณ์ เช่น วัตถุประสงค์ของกลุ่ม การได้รับการยอมรับ ความรู้สึกร่วม ที่โอบล้อมไปด้วยจารีต ประเพณี วัฒนธรรม เป็นต้น

แนวคิดเกี่ยวกับบทบาท (Role model)

แนวคิดเรื่องบทบาทที่ถูกอธิบายไว้หลากหลายแนวทางนั้น หากมองด้วยแกนความหมายหลักจะเห็นว่าตามพจนานุกรมราชบัณฑิตยสถาน (ออนไลน์ ,2555) ได้ให้ความหมายว่าบทบาทนั้นคือ “การทำตามหน้าที่ที่กำหนดไว้” ทว่าหากแยกออกไปตามการตีความออกไปจะเห็นชัดมากขึ้น เช่น ในทางสังคมวิทยา จะให้ความหมายในเชิงการแสดงออกของบุคคลที่เป็นไปตามความคาดหวังของสังคม ซึ่งอาจจะแสดงออกได้ทั้งในทางที่บุคคลเลือกปฏิบัติเอง หรือแสดงออกมาโดยไม่รู้ตัว ซึ่งมีภาระผูกพันไปถึงการมีหน้าที่ที่ตามมาในแต่ละบทบาทนั้นด้วย หากมองถึงปัจจัยที่มาพร้อมกับบทบาทนี้ จะมองได้ 4 ประการ คือ 1) ความคาดหวังในบทบาท (Role Expectation) 2) การรับรู้บทบาท (Role Perception) 3) การยอมรับบทบาทของบุคคล (Role Acceptance) และ 4) การปฏิบัติตามบทบาทหน้าที่ของบุคคล (Role Performance) ซึ่งการจะปฏิบัติตามบทบาทได้มากน้อยเพียงใดนั้น ขึ้นอยู่กับการยอมรับในบทบาทของบุคคลนั้นๆ (Allpor, 1961, p.184)

สอดคล้องในทางเดียวกันกับการศึกษาของ สุเมษย์ หนกหลัง (2558) ที่มองว่า เมื่อมนุษย์รวมกลุ่มกันมนุษย์จะกำหนดโครงสร้างทางสังคมขึ้นเพื่อให้ชุมชนอยู่รอด “บทบาท” เป็นตำแหน่งฐานะในโครงสร้างทางสังคม เพื่อให้บุคคลที่แสดงบทบาทที่ปฏิบัติหรือแสดงพฤติกรรมให้บรรลุเป้าหมายที่สังคมคาดหวังในแต่ละบทบาทที่ได้รับ

ผู้วิจัยสรุปว่า บทบาท เป็นตำแหน่งในโครงสร้างทางสังคมเพื่อแสดงออกตามความคาดหวังของสังคมในแต่ละบทบาท สังคม ซึ่งการแสดงออกก็ย่อมแตกต่างกันออกไปในแต่ละบริบทนั้น ๆ โดยบทบาทนั้นยังเป็นตัวกำหนดขอบเขตของอำนาจในแต่ละหน้าที่ ที่บุคคลแสดงต่อผู้อื่นด้วย

วัตถุประสงค์ของการวิจัย

1. เพื่อศึกษาบทบาทของหมอธรรมในฐานะอัตลักษณ์ของชุมชนอีสาน

ขอบเขตของงานวิจัย

การศึกษาเรื่องบทบาทของหมอธรรมในฐานะอัตลักษณ์ของชุมชน เป็นการศึกษาบทบาทของหมอธรรมในฐานะอัตลักษณ์ของชุมชนพื้นที่ บ้านดงแดง ตำบลดงแดง อำเภोजตุรพัตร์พิมาน จังหวัดร้อยเอ็ด เป็นการศึกษาบทบาทหน้าที่รวมถึงอัตลักษณ์ของวัฒนธรรมหมอธรรม โดยใช้วิธีวิจัยเชิงคุณภาพ การวิจัยเอกสาร และการสัมภาษณ์เชิงลึก

วิธีการดำเนินการวิจัย

1. ประชากรกลุ่มตัวอย่าง

ผู้ให้ข้อมูลในการศึกษาค้างนี้คือ นักวิชาการทางวัฒนธรรม ปราชญ์ชาวบ้าน ผู้ทรงคุณวุฒิของท้องถิ่น หมอธรรม ผู้ประกอบพิธีกรรมในแขนงศาสตร์อื่นๆ ผู้สูงอายุ พระสงฆ์ในชุมชน และผู้ศรัทธาในความเชื่อหมอธรรม โดยเลือกกลุ่มตัวอย่างผู้ให้ข้อมูลในค้างนี้ เลือกกลุ่มตัวอย่างแบบเจาะจง (Purposive Sampling) และแบบแบบบอลล์หิมะ (Snowball) จากพื้นที่ในการศึกษาของบ้านดงแดง ตำบลดงแดง อำเภोजตุรพัตร์พิมาน จังหวัดร้อยเอ็ด จำนวนผู้ให้ข้อมูลทั้งหมด 25 คน โดยเกณฑ์การคัดเลือกผู้ให้ข้อมูลต้องเป็นผู้ที่มีภูมิลำเนาในชุมชน

2. เครื่องมือที่ใช้ในการวิจัย

การศึกษการวิจัยในค้างนี้ กระบวนทัศน์ในการวิจัยเป็นวิธีวิจัยเชิงคุณภาพ จึงใช้วิธีการเก็บข้อมูลด้วยวิธีการทางมานุษยวิทยาโดยแบบสอบถามที่มีโครงสร้างจากแนวคิดเกี่ยวกับอัตลักษณ์ของชุมชน โดยแบ่ง

ประเด็นสัมภาษณ์เชิงลึกออกเป็น 2 ประเด็น คือ ประเด็นด้านอัตลักษณ์วัฒนธรรมหอมธรรมที่เกี่ยวข้องกับวิถีชีวิตของชุมชน และ ประเด็นด้านอัตลักษณ์ที่ส่งเสริมทุนทางภูมิปัญญา และวัฒนธรรม

3. การเก็บรวบรวมข้อมูล

การศึกษาวิจัยอัตลักษณ์หอมธรรม ออกแบบการบันทึกการสัมภาษณ์แบบมีโครงสร้าง เพื่อศึกษาอัตลักษณ์วัฒนธรรมของหอมธรรม ช่วงเวลาในการเก็บข้อมูลคือ เดือนตุลาคม 2566 - พฤศจิกายน 2566 ขั้นตอนของการสัมภาษณ์โดยกลุ่มตัวอย่างที่กำหนด จากนั้นนำข้อมูลที่ได้มาวิเคราะห์สรุปรายงานผลและตรวจสอบข้อมูลโดยใช้วิธีแบบสามเส้า (Data Triangulation) การเปรียบเทียบและตรวจสอบความแน่นอนของข้อมูลโดยนำข้อมูลที่ได้มาเปรียบเทียบเวลา สถานที่ และ บุคคล

4. การวิเคราะห์ข้อมูล

การศึกษาการวิจัยในวัตถุประสงค่นี้ เป็นข้อมูลที่ได้จากการเก็บข้อมูลจากกลุ่มตัวอย่างในพื้นที่ ทั้งข้อมูลในส่วนของปฐมภูมิ ทุติยภูมิ และการสัมภาษณ์เชิงลึก วิจัยด้วยการวิเคราะห์ตีความหมายและทำการเข้ารหัสเพื่อเรียบเรียง และใช้วิธีการวิเคราะห์การวิจัยเชิงคุณภาพ Framework ของ Miles and Huberman (1994, p.12) โดยผู้วิจัยนำเสนอข้อมูลในรูปแบบการพรรณนา

ผลการศึกษา

การศึกษาบทบาทของหอมธรรมในฐานะอัตลักษณ์ของชุมชนภาคอีสานผลการวิจัยจากพื้นที่บ้านดงแดง ตำบลดงแดง อำเภोजตุรพักตรพิมาน จังหวัดร้อยเอ็ด บ้านดงแดงมี 5 หมู่บ้าน เป็นหมู่บ้านขนาดใหญ่ เป็นศูนย์กลางเศรษฐกิจของตำบล เป็นที่ตั้งของ ที่ทำการเทศบาลตำบลดงแดง โรงพยาบาลส่งเสริมสุขภาพตำบลดงแดง และศูนย์จัดจำหน่ายสินค้าท้องถิ่น (OTOP) มีวัด 4 แห่ง โรงเรียนระดับประถมศึกษา 1 แห่ง ศูนย์พัฒนาเด็กเล็ก 1 แห่ง มีแหล่งน้ำที่อุดมสมบูรณ์ มีพื้นที่ป่าขนาดใหญ่ที่ชาวบ้านให้ความสำคัญในการอนุรักษ์ทรัพยากรทางธรรมชาติ การลงพื้นที่ของผู้วิจัย อยู่ในช่วง เดือน ตุลาคม 2566 ซึ่งเป็นช่วงฤดูการเก็บเกี่ยวข้าว ภายหลังจากการเก็บข้อมูลและการลงพื้นที่ออกเป็น 3 ด้าน อันได้แก่ ด้านที่ 1 ข้อมูลเกี่ยวกับอัตลักษณ์วัฒนธรรมหอมธรรมด้านวิถีชีวิต ด้านที่ 2 ข้อมูลเกี่ยวกับอัตลักษณ์วัฒนธรรมหอมธรรมด้านทางภูมิปัญญาและวัฒนธรรม และด้านที่ 3 บทบาททางสังคมในระดับชุมชนของวัฒนธรรมหอมธรรม

จากการศึกษาพื้นที่ ชุมชนบ้านดงแดง ตำบล ดงแดง อำเภोजตุรพักตรพิมาน จังหวัดร้อยเอ็ด ผู้วิจัยได้พบอัตลักษณ์ที่สะท้อนความเป็นตัวตนและวัฒนธรรมหอมธรรมของชุมชนได้อย่างชัดเจน เป็นสิ่งที่ชี้ให้เห็นว่า วัฒนธรรมหอมธรรมเป็นสิ่งที่ทรงคุณค่ากับชุมชน และควรมีการพัฒนาต่อยอดให้เกิดการประชาสัมพันธ์ ให้ผู้ที่สนใจหรือบุคคลทั่วไปได้รับรู้ และตระหนักที่จะอนุรักษ์วัฒนธรรมที่มีคุณค่านี้ไว้ อีกทั้งวัฒนธรรมหอมธรรมยังส่งผลต่อการสร้างรายได้ให้กับคนในชุมชน ได้มีอาชีพเสริมจากอาชีพหลักอย่างการทำเกษตรกรรม การทำวิจัยจึงเป็นส่วนในการช่วยให้ชุมชน ได้มีเผยแพร่ความงดงามของท้องถิ่น ซึ่งเป็นสิ่งที่ชาวบ้านให้ความหวังแทนในภูมิปัญญาและวัฒนธรรมที่มีอยู่ในปัจจุบัน

ผู้วิจัยสรุปได้ว่าอัตลักษณ์ทางวัฒนธรรมของชุมชน ได้รับอิทธิพลมาจากวัฒนธรรมหอมธรรม ซึ่งเกี่ยวข้องกับการดำเนินวิถีชีวิตที่มีตั้งแต่อดีตจนถึงปัจจุบัน วัฒนธรรมและภูมิปัญญาถูกถ่ายทอดผ่านตัวกลางของวัฒนธรรม คือวัฒนธรรมหอมธรรม วัฒนธรรมหอมธรรมผสมผสานร่วมกันกับพระพุทธศาสนา ก่อเกิดความเชื่อ และความศรัทธาของคนในชุมชน ผ่านผู้ประกอบการอย่างหอมธรรม วัฒนธรรมหอมธรรมเป็นศูนย์กลางทางด้านจิตใจ เป็นที่ยึดเหนี่ยวของผู้มีความทุกข์ทางกายและทางใจ เป็นวัฒนธรรมของการประกอบพิธีกรรม อาทิ การบายศรีสู่ขวัญ การสะเดาะเคราะห์ การสงฆ์น้ำพระ การสักการะสิ่งศักดิ์สิทธิ์ที่ปกปักรักษาชุมชนในวันเข้าพรรษา ออกพรรษา ประเพณีของชุมชน อาทิ บุญเบิกบ้าน บุญข้าวสาก บุญข้าวประดับดิน

บุญผะดวด บุญบังไฟ ตามจารีตข้อปฏิบัติที่ชุมชนทำร่วมกัน จากภูมิปัญญาและวัฒนธรรมหมอธรรม วัฒนธรรมของหมอธรรมมีความสอดคล้องกับวิถีชีวิตของคนในชุมชน ส่งผลให้ชุมชนรู้จักเคารพ รักษา อนุรักษ์ ทรัพยากรทางธรรมชาติ อย่างเช่น แหล่งน้ำ ป่าไม้ เป็นต้น ในชุมชนมีพิธีกรรมในการบูชา สักการะทรัพยากรเหล่านี้โดยผ่านพิธีกรรมวัฒนธรรมหมอธรรม รวมไปถึงอัตลักษณ์การเกิดหัตถกรรมท้องถิ่นจากการประยุกต์วัฒนธรรมหมอธรรมสู่ความคิดสร้างสรรค์ที่จะส่งผลการสื่อถึงถึงวัฒนธรรมหมอธรรม

อัตลักษณ์วัฒนธรรมหมอธรรมด้านวิถีชีวิต

หมอธรรมในหมู่บ้าน บ้านดงแดง มีเพียง 1 คน คือ หมอธรรมทองคำ เมืองวงษ์ อายุ 84 ปี เป็นคนที่มีศีลธรรมรักษาศีลและถือปฏิบัติได้อย่างเคร่งครัด และมีหมอสูตรอยู่ในชุมชนแห่งนี้ หมอสูตรเปรียบเสมือนเป็นตัวตายตัวแทนในการทำหน้าที่บางอย่างแทนกันได้ หมอธรรมในหมู่บ้านดงแดงแห่งนี้ทำหน้าที่ในการเป็นผู้นำทางด้านศาสนา เป็นศูนย์การเรียนรู้ภูมิปัญญาของชุมชน และเป็นผู้นำกิจกรรมที่เกี่ยวข้องกับประเพณีวัฒนธรรมของชุมชน โดยวัฒนธรรมหมอธรรมมีความสำคัญกับวิถีชีวิตของคนในชุมชนเป็นอย่างมาก เป็นศาสตร์ความเชื่อพื้นบ้านที่มาอย่างยาวนาน พิธีกรรมวัฒนธรรมหมอธรรมมีความสัมพันธ์กับชุมชน ในประเพณีฮีต 12 คอง 14 อาทิ บุญผะดวด บุญบังไฟ ฯลฯ กล่าวได้ว่าเป็นที่พึ่งพาทางจิตใจ เมื่อคนในชุมชนมีทุกข์ใจ หมอธรรมก็จะมีแนวทางในการแก้ปัญหา แนะนำด้วยธรรม สามารถคลี่คลายเรื่องต่างๆ คนที่เป็นทุกข์ร้อนใจก็ทำให้สบายใจ และส่งผลให้คนในชุมชนมีจิตใจที่ผ่องใส และสุขภาพจิตใจแข็งแรงที่จะต่อสู้กับการทำงานและการดำรงชีวิต นอกจากนี้หมอธรรมยังทำหน้าที่การรักษาโรคด้วยสมุนไพรที่มีมาตั้งแต่อดีต หากเจ็บป่วยจากการพลัดตกที่สูง รถจักรยานยนต์เกิดอุบัติเหตุ การป่วยที่ไม่มีสาเหตุ คนในชุมชนก็จะถือเอาศาสตร์การรักษาของวัฒนธรรมหมอธรรมในการรักษาคนเจ็บป่วยไปพร้อมกับแพทย์แผนปัจจุบัน วัฒนธรรมหมอธรรมเป็นวัฒนธรรมที่มีหมอธรรมเป็นผู้นำปฏิบัติ ในการสืบทอด รักษาประเพณีอันดีงามของชุมชน นำมาซึ่งการหล่อหลอมความสมัครสมานสามัคคีของคนในชุมชน ส่งผลให้วัฒนธรรมหมอธรรมเป็นส่วนสำคัญอย่างมากในวิถีชีวิตของคนในชุมชน

ในปัจจุบันพิธีกรรมหมอธรรม และประเพณีที่เกี่ยวข้องกับวัฒนธรรมหมอธรรม ที่อยู่ในชุมชนยังคงดำเนินและสืบทอดจากรุ่นสู่รุ่นมาจนปัจจุบัน และมีขั้นตอนการปฏิบัติและแบบแผนในการประกอบพิธีกรรมอย่างชัดเจน และทุกคนในชุมชนล้วนแล้วแต่รู้และทราบว่าหากจะต้องทำพิธีกรรมนี้ ควรจัดเตรียมสิ่งใดบ้างสำหรับพิธีกรรมที่พบได้บ่อยและเห็นในชุมชนบ้านดงแดงมีทั้งหมด 5 พิธีกรรม ได้แก่ พิธีบายศรีสู่ขวัญ พิธีสะเดาะเคราะห์น้อยและเคราะห์ใหญ่ พิธีสักการะสิ่งศักดิ์สิทธิ์ในวันเข้าพรรษา วันออกพรรษา และประเพณีสงกรานต์ พิธีบายศรีสู่ขวัญนั้นมักจัดขึ้นในงานมงคลอันได้แก่ งานมงคลสมรส งานสู่ขวัญบายศรีนาค (การบวชพระ) พิธีบายศรีสู่ขวัญงานต้อนรับแขกบ้านแขกเมือง และพิธีกรรมบายศรีสู่ขวัญอันเนื่องมาจากการหายจากอาการไม่สบาย เกิดอุบัติเหตุ หรือพึ่งผ่านพ้นจากเหตุการณ์ที่ส่งผลกระทบต่อจิตใจ เป็นการเรียกขวัญกลับสู่ร่างของผู้ร่วมพิธีกรรม ซึ่งชาวอีสานเชื่อว่าในร่างของคนเราทุกคน มีสิ่งที่จับต้องได้คือ ร่างกาย และสิ่งที่จับต้องไม่ได้นั่นคือ ขวัญ พิธีกรรมการบายศรีสู่ขวัญ คนในชุมชนเรียกว่า “สูตรขวัญ” การสู่ขวัญเป็นการเตรียมพานบายศรีสู่ขวัญที่เย็บด้วยใบตอง และเสียบด้วยดอกไม้ที่หาได้ง่ายในชุมชน ทำเป็นหนึ่งชั้น สามชั้น เก้าชั้น แล้วแต่ความสะดวกของผู้จัดทำพิธีกรรม หมอธรรมจะเป็นผู้ทำหน้าที่ในการสวดมนต์คาถาในพิธีกรรมบายศรีสู่ขวัญ และเป็นผู้กำหนด วัน เวลา ในการประกอบพิธีกรรมด้วย

สำหรับพิธีกรรมในการสะเดาะเคราะห์น้อยและเคราะห์ใหญ่ เป็นการนำกระทรงรูปสี่เหลี่ยม ทำจากกาบกล้วย เย็บมุม กั้นห้องเก้าช่อง พร้อมด้วยธงเศวตฉัตรเก้าสี เสียบในกระทรงที่เป็นมุมช่อง ใส่เครื่องควรวานตามที่ได้ทำในชุมชน พร้อมกับการเตรียมขันธุ์ 5 ซึ่งถือว่าเป็นขันธุ์ครู เพื่อการสวดบูชาดาวนพเคราะห์ ที่ถือว่าเป็นดาวที่ดูแลดวงและโชคชะตาของทุกคน แต่ก่อนการทำพิธีพิธีกรรมในการสะเดาะเคราะห์นั้น หมอ

ธรรม จะต้องตรวจสอบดวงชะตาและนั่งส่องทางใน หมอธรรมต้องทราบถึงดวงชะตาของผู้ขอทำพิธีกรรมว่ามีเคราะห์ หรือภัยร้ายในชะตาในนพเคราะห์ใด และต้องจัดการประกอบพิธีกรรมให้เป็นตามดวงชะตานั้น

การเคารพสิ่งศักดิ์สิทธิ์ในวัฒนธรรมหมอธรรม ช่วงของวันเข้าพรรษา และออกพรรษา ในการนำขันดอกไม้ หรือ ขันธ 5 พร้อมด้วยรูปเทียน ไปสักการะสิ่งศักดิ์สิทธิ์ที่บ้านของหมอธรรม เพื่อเป็นการถวายความนอบน้อมกับสิ่งศักดิ์สิทธิ์ที่ปกปักรักษาชุมชน ขอพรให้ลูกหลานได้อยู่ดีกินดีในช่วงเข้าพรรษา และออกพรรษา อีกทั้งยังเป็นการสักการะ ซึ่งเทวดา ภูต ผี ที่ดูแลไร่นา ให้ไร่นานั้นได้อุดมสมบูรณ์ในฤดูกาลปักดำ และฤดูเก็บเกี่ยวในเวลาต่อมา

ด้านวันสงกรานต์พิธีกรรมในการสงฆ์พระ ชาวบ้านจะนำพระพุทธรูปที่ประดิษฐานที่บ้านของตนที่ตนเคารพกราบไหว้ อัญเชิญมาประดิษฐาน ณ บ้านของหมอธรรม เพื่อทำพิธีที่เรียกว่า "การเอาพระลง" บ้านหมอธรรมจะจัดเตรียมบายศรีปากชาม จำนวน 13 อัน กรวยข้าวตอกดอกไม้ สำหรับการทำให้พิธีกรรมในการสงฆ์พระ พระพุทธรูปที่ชาวบ้านเตรียมมาไว้ที่บ้านหมอธรรม จะถูกประกอบพิธีกรรมโดยหมอธรรม ซึ่งหมอธรรมจะกำหนดวันในการสงฆ์พระ และชาวบ้านจะมารวมตัวกันเพื่อประกอบพิธีกรรมในการสงฆ์พระที่บ้านหมอธรรมอย่างพร้อมเพรียง พระพุทธรูปของชาวบ้านจะอยู่ที่บ้านหมอธรรมหลังเสร็จพิธีกรรมสงฆ์พระ 3 คืน หลังจากนั้นชาวบ้านก็จะมาอัญเชิญพระพุทธรูปกลับไปในบ้านของตน และได้ฝ้ายผูกแขน ซึ่งถือว่เป็นได้สายสิญจน์ศักดิ์สิทธิ์ ชาวบ้านก็จะนำมาผูกข้อต่อแขนให้กับคนมาจากทางไกลที่ไปทำงาน และลูกหลาน คนในครอบครัว เพื่อความเป็นสิริมงคล ทำมา คำขึ้น อีกทั้งยังเป็นขวัญและกำลังใจในการประกอบอาชีพด้วย

สรุปได้ว่าวัฒนธรรมหมอธรรมมีอิทธิพลที่มีความสำคัญต่อวิถีชีวิตของคนในชุมชนด้านจิตใจของคนในชุมชนเป็นอย่างยิ่ง เป็นวัฒนธรรมที่สร้างขวัญและกำลังใจ เป็นที่ยึดเหนี่ยวทางจิตใจ เป็นความเชื่อและเป็นสิ่งที่ส่งผลให้เกิดความสำเร็จ ในหน้าที่การงาน และความอยู่ดีมีสุขของชีวิต และครอบครัว เปรียบเสมือนเป็นที่พึ่งของคนทุกชั่วรุ่นจากเรื่องต่าง ๆ ทำให้คนที่มีทุกข์กายทุกข์ใจ หายจากอาการกังวลทั้งปวง เป็นส่วนในการรักษาเยียวยาทางจิตใจ โดยผู้คนชุมชนไม่ได้คิดหรือจินตนาการไปเองว่าพิธีกรรมของหมอธรรม ช่วยหายจากการเจ็บป่วย เคราะห์ร้าย หรือสิ่งที่เป็นอุปมงคล แต่หากได้พึ่งพิธีกรรมทางหมอธรรมแล้ว กล่าวได้ว่าจากมืดก็กลายเป็นสว่าง หมอธรรมจึงเป็นศูนย์กลางของความสบายใจ และเป็นที่ยึดเหนี่ยวทางจิตใจของคนในชุมชน หากเปรียบเทียบแล้วความสมัคสมานสามัคคีที่เกิดขึ้นในพิธีกรรม ประเพณี ต่างๆ ในชุมชน ล้วนแล้วแต่เป็นอิทธิพลที่มาจากวัฒนธรรมหมอธรรม ในข้อประพจน์ปฏิบัติที่คนในชุมชนทำร่วมกัน ตั้งแต่อดีตสืบมา หากไม่มีวัฒนธรรมหมอธรรม คนในชุมชนก็เปรียบเสมือนการไร้ที่พึ่งพาทางจิตใจ หากจะต้องจัดเตรียมพิธีกรรมใด ชาวบ้านเองก็จะไปสอบถามการประกอบพิธีกรรมจากหมอธรรม หากหมอธรรมให้คำแนะนำชาวบ้านก็จะทำตามโดยไม่มีข้อกังขา เพื่อให้ครอบครัวมีชีวิตที่ดีขึ้น ผู้วิจัยมองว่าการทำตามวัฒนธรรมหมอธรรมโดยไม่มีเงื่อนไข อาจเป็นผลมาจากวิธีการปฏิบัติ หรือพิธีกรรมที่ปฏิบัติของวัฒนธรรมหมอธรรม ไม่ได้ทำให้เสียเงินทอง เป็นสิ่งที่ทำได้ง่าย และเครื่องบูชาต่างๆ สามารถหาได้ในชุมชน แต่ผลของการปฏิบัติตามคำแนะนำ ส่งผลให้จิตใจของผู้ที่ทุกข์ร้อนทั้งทางกายและทางใจได้สงบสุข ร่มเย็น

อัตลักษณ์วัฒนธรรมหมอธรรมด้านทุนทางภูมิปัญญาและวัฒนธรรม

ทุนทางภูมิปัญญาของความเชื่อในวัฒนธรรมหมอธรรม นับได้ว่าเป็นภูมิปัญญาที่สอดคล้องกับวิถีชีวิตของชุมชนการทำมาหากินในส่วนของภูมิปัญญาเป็นส่วนในการสร้างเสริมประสบการณ์ และการใช้ชีวิตร่วมกันของชุมชน เพื่อให้ทุกคนอยู่ในศีลธรรมอันดี ภูมิปัญญาหมอธรรมมีหลายด้าน เช่น ด้านการรักษาโรค โดยการใช้น้ำมันพรตองถิ่น ด้านการใช้ชีวิตและการดำรงชีพ ส่วนด้านภูมิปัญญาที่เป็นจุดเด่นของทุนภูมิปัญญาของวัฒนธรรมหมอธรรมนั้นคือความเชื่อ ความเชื่อก่อให้เกิดพิธีกรรม และพิธีกรรมก่อให้เกิดบทบาททางด้าน

การสร้างมูลค่าทางเศรษฐกิจ อาทิ พิธีกรรมบายศรีสู่ขวัญ การเย็บพานบายศรีในปัจจุบัน มีการจ้างในราคาไม่ต่ำกว่า 1,000 บาท ชุมชนเกิดรายได้จากการขายใบตองกล้วย ดอกบัว ใบเตย ดอกมะลิ ดอกพุด ดอกดาวเรือง ปัจจุบันในชุมชนของมีการส่งเสริมการปลูกพืชเหล่านี้เนื่องจากการดูแลที่ง่ายและก่อให้เกิดรายได้ และยังเป็นเครื่องสักการะสิ่งศักดิ์สิทธิ์ในวันสำคัญของประเพณีวัฒนธรรมของชุมชน

ปัจจุบันในชุมชนมีร้านค้าในการขายเครื่องเสเดาะเคราะห์ ซึ่งมีครบตามขนบธรรมเนียมประเพณีที่ต้องปฏิบัติในการเสเดาะเคราะห์ทั้งน้อยและใหญ่ โดยเฉพาะข้าวดำ และข้าวแดง ที่เป็นเครื่องบูชาอันสำคัญในการประกอบพิธีกรรม ผู้นำในชุมชนต่างก็สนับสนุนและยกระดับความรู้เรื่องการปลูกข้าวดำ (ข้าวไรซ์เบอร์รี่) และข้าวแดง (ข้าวกล้องแดง) ให้กับคนในชุมชน ข้าวทั้ง 2 ชนิดที่ปลูกไม่เพียงแต่เป็นข้าวในเครื่องบูชาอันสำคัญ แต่ยังส่งผลให้ชุมชนเกิดการส่งออกข้าวชนิดอื่นนอกจากข้าวขาวหอมมะลิ เพิ่มขึ้นในตลาดการส่งออก และในปัจจุบันเพื่อความสะดวกในการเสเดาะเคราะห์ จากการใช้กาบกล้วยในการเย็บเป็นกระถง 4 มุม 9 ช่อง เพื่อลดขั้นตอน และลดการตัดต้นกล้วยที่ต้องตัดลงทั้งต้นใช้ได้เพียงแค่กาบกล้วยเท่านั้น ชาวบ้านจึงสานไม้ไผ่ เป็นรูปกระถง 4 เหลี่ยม 9 ช่อง ซึ่งมีขายในร้านค้าของชุมชน และศูนย์สินค้าท้องถิ่น นอกจากนี้จะนำไปฐานรองเครื่องบูชาในพิธีกรรมแล้วก็ยังเป็นเครื่องใช้สอยในครัวเรือนอีกด้วย

พิธีกรรมบายศรีสู่ขวัญของวัฒนธรรมหมอธรรมนำมาซึ่งการท่องเที่ยวในชุมชน คนที่มาจากต่างถิ่นจะมาเที่ยวเชิงวัฒนธรรม ณ หอไตรที่มียาวนานหลายร้อยปี แล้วไปเดินป่าของชุมชนเพื่อเรียนรู้พืชพันธุ์ ร่วมกิจกรรมกับชุมชน เช่น การปลูกข้าว การเลี้ยงหมอนไหม พอดีจากนั้นก็มารวมวงกันกินข้าวเย็นรูปแบบพาข้าว มีการแสดงละเล่นพื้นบ้าน และมีการบายศรีสู่ขวัญต้อนรับเพื่อความเป็นสิริมงคล ซึ่งกิจกรรมดังกล่าวได้รับความนิยมจากชาวต่างชาติ และนักท่องเที่ยวกลุ่มวัฒนธรรมอย่างดี

เมื่อพิธีกรรมของภูมิปัญญาหมอธรรม เป็นที่รู้และทราบอย่างกว้างขวาง ในการช่วยเหลือผู้คนให้พ้นจากคราวเคราะห์ คนที่มาร่วมพิธีกรรมก็มีจำนวนที่เพิ่มมากขึ้น บ้านหมอธรรมเองก็เป็นจุดศูนย์กลางของการประกอบพิธีกรรม ส่วนหนึ่งของการประกอบพิธีกรรมมีผ้าชนิดหนึ่งเรียกว่าผ้าไหมมัดหมี่ ผ้าไหมมัดหมี่เป็นเครื่องบูชาในพิธีกรรม สมัยก่อนทุกบ้านจะมีเครื่องทอผ้าไหมมัดหมี่ แต่ปัจจุบันการทอผ้าไม่เป็นที่นิยมแล้ว จึงเกิดการซื้อขายผ้าไหมมัดหมี่ขึ้นในชุมชน และสร้างอาชีพให้กับคนในชุมชนที่ยังคงทอผ้าอยู่ และได้รับการสนับสนุนจากหน่วยงานภาครัฐ ทั้งในส่วนผลิตภัณฑ์เกี่ยวกับผ้าไหม หมอนผ้าไหม นอกจากผ้าไหมแล้วการทอผ้าไหมเป็นส่วนหนึ่งของการเลี้ยงหมอน และเกิดการแปรรูปใยไหมเป็นเส้นด้ายในการทอผ้าเป็นผืน การผูกฝ้ายเพื่อทำผ้าฝ้ายก็เป็นส่วนหนึ่งของการทอผ้าเช่นเดียวกัน แต่การผูกฝ้ายเมื่อเป็นเส้นด้ายแล้วชาวบ้านนำมาจำหน่ายเพื่อเป็นได้ผูกแขนหรือได้สายสิญจน์ เป็นด้ายจากฝ้ายที่ใช้ในการประกอบพิธีกรรมด้วย จะเห็นได้ว่าทุนทางภูมิปัญญาของวัฒนธรรมหมอธรรมในด้านเครื่องบูชาพิธีกรรม สามารถสร้างรายได้และอาชีพ เกิดเป็นสินค้าและบริการทางการท่องเที่ยว ที่สามารถสร้างผลทางเศรษฐกิจให้แก่ชุมชนเรื่อยมา

บทบาททางสังคมในระดับชุมชนของวัฒนธรรมหมอธรรม

จากการศึกษาอัตลักษณ์ทั้งทางด้านวิถีชีวิตและภูมิปัญญาของวัฒนธรรมหมอธรรม ในข้างต้นนั้น ทำให้สามารถวิเคราะห์ บทบาทของวัฒนธรรมหมอธรรมในปัจจุบันได้ทั้งหมด 10 บทบาท โดยผู้วิจัยแบ่งออกเป็นดังนี้ 1. บทบาทหน้าที่ระดับกลุ่ม และ 2. บทบาทหน้าที่ในระดับชุมชน ดังตารางต่อไปนี้

ตารางที่ 1 ตารางแสดงบทบาทอัตลักษณ์วัฒนธรรมหอมธรรม

บทบาทหน้าที่ระดับกลุ่ม	บทบาทหน้าที่ในระดับชุมชน
1. บทบาทในการเป็นผู้นำในการประพฤติและปฏิบัติตัว	4. บทบาทในการให้ความรู้ภูมิปัญญา ข้อมูลข่าวสาร
2. บทบาทในการความสามัคคี	5. บทบาทในฐานะศูนย์การเรียนรู้ภูมิปัญญาแหล่งเรียนรู้ทางวัฒนธรรม
3. บทบาทในการสร้างและยกระดับวัฒนธรรมของชุมชน	6. บทบาทในการอบรมสั่งสอน
	7. บทบาทในการเป็นที่พึ่งทางจิตใจ
	8. บทบาทในการอนุรักษ์และสะท้อนอัตลักษณ์ท้องถิ่น
	9. บทบาทในสืบทอดกิจกรรมประเพณี
	10. บทบาทในการเชื่อมโยงศาสตร์ความเชื่อการรักษาแบบสมุนไพรและการรักษาพยาบาลแบบยาแผนปัจจุบัน

สรุปและอภิปรายผล

บทบาทของวัฒนธรรมหอมธรรมเกิดขึ้นจากการผสมผสานระหว่างความเชื่อและพระพุทธศาสนา โดยที่ชุมชนสร้างวัฒนธรรมนี้ขึ้นเพื่อเป็นส่วนในการกำหนดพฤติกรรมวิถีชีวิตของคนในชุมชน และมีการถ่ายทอดสืบทอดต่อกันมาจากรุ่นสู่รุ่น เป็นการผลิตซ้ำทางวัฒนธรรมที่มีความสัมพันธ์กับวิถีชีวิต ธรรมชาติ และความ เป็นอยู่ของคนในชุมชน บทบาทวัฒนธรรมหอมธรรมเกี่ยวข้องกับบริบทของคนในชุมชนหลากหลายมิติทั้ง ทางด้านศาสนา การปกครอง สังคม ประเพณี วัฒนธรรม พิธีกรรม ศิลปวัฒนธรรม ภาษา และคุณภาพการ เป็นอยู่ที่ดีทั้งด้านจิตใจและร่างกาย บทบาทของวัฒนธรรมหอมธรรมจึงถูกควรรวมไปกับกระบวนการที่เป็น พลวัตจนออกมาเป็นอัตลักษณ์ที่ยังคงอยู่จนปัจจุบัน ผู้วิจัยมองเห็นว่าแม้ว่าบทบาทของวัฒนธรรมหอมธรรม สามารถนำไปปรับใช้หรือประยุกต์ใช้ในวัฒนธรรมพื้นบ้านอื่น ๆ ซึ่งจะเป็นส่วนสำคัญในการเปลี่ยนแปลงชุมชน ในด้านต่าง ๆ แต่หากพิจารณาแล้วบทบาทยังคงไม่มีการต่อยอด สนับสนุนจากองค์กรภาครัฐและเอกชน ที่จะ นำบทบาทมาพัฒนาต่อยอดสร้างองค์ความรู้ รวมทั้งสนับสนุนชุมชนการนำเสนออัตลักษณ์ท้องถิ่นที่มีคุณค่า โดยการนำมาประยุกต์กับการท่องเที่ยวโดยเอาชุมชนเป็นที่ตั้งก็จะส่งผลให้เกิดการพัฒนาด้านเศรษฐกิจ สร้างสรรค์ภายในชุมชน และเกิดการพัฒนาด้านอื่น ๆ อีกด้วย

บทบาทของวัฒนธรรมหอมธรรมในฐานะอัตลักษณ์ของชุมชน เป็นวัฒนธรรมความเชื่อที่ถูกล้อมรับ ในชุมชนบ้านดงแดงมาอย่างยาวนาน ผู้ทำหน้าที่ในวัฒนธรรมหอมธรรมเป็นคนที่มียุทธศาสตร์สำคัญในฐานะ อัตลักษณ์ของชุมชน ซึ่งกล่าวได้ว่า หอมธรรมเป็นคนที่มียุทธศาสตร์และหน้าที่ที่สำคัญในชุมชน เป็นบุคคลที่ได้รับการยอมรับนับถือ ศรัทธาของคนในชุมชน ซึ่งเป็นบุคคลที่มีความรู้ในด้านพิธีกรรม ประเพณี ซึ่งผู้วิจัยมองเห็น ว่าหอมธรรมมีบทบาทสำคัญในการดูแลและรักษาทางกายและทางใจของคนในชุมชน ทางกายรักษาด้วย สมุนไพรจากภูมิปัญญาท้องถิ่น ทางใจรักษาด้วยพิธีกรรม ซึ่งบทบาททั้งหมดเป็นส่วนในการกำหนดวัฒนธรรม ทั้งด้านวิถีชีวิตด้านภูมิปัญญาและวัฒนธรรมของชุมชน ซึ่งเห็นได้ว่าบทบาทหน้าที่ของหอมธรรมเป็นส่วนที่ สำคัญในการขับเคลื่อนชุมชน จากเนื้อหาที่กล่าวข้างต้น ตามแนวคิดของคตชิน ศิราพร ณ ถลาง (2563, น.359-414) กล่าวว่าพิธีกรรมมีหน้าที่สำคัญอย่างมากในการสร้างความมั่นใจและให้กำลังใจแก่บุคคลในชุมชน

พิธีกรรมประเพณียังเป็นส่วนสำคัญในวัฒนธรรมที่ใช้สร้างอัตลักษณ์ของกลุ่มชนหรือชาติพันธุ์ พิธีกรรมจึงเป็นกลไกทางวัฒนธรรมที่สำคัญยิ่งของมนุษย์ที่จะทำให้ชีวิตดำรงอยู่ได้อย่างดี มีความมั่นคงทั้งทางด้านจิตใจและสังคม จากความเชื่อและตำนาน ซึ่งเป็นส่วนประกอบที่สำคัญในการอธิบายที่มาของการประกอบพิธีกรรม ดังนั้น ทั้งพิธีกรรม ความเชื่อ และตำนานจึงเป็นกลไกทางวัฒนธรรมที่มีบทบาทหน้าที่อันสำคัญของสังคมด้วย และยังสอดคล้องกับ บุญศรี เลิศวิริยจิตต์ (2554, น. 41) หมอธรรมที่ให้การรักษาอาการเจ็บป่วยที่มีไข้เพียงทางด้านร่างกายเท่านั้น แต่รวมไปถึงการรักษาในเรื่องสภาพจิตใจร่วมด้วย โดยการผสมผสานองค์ความรู้การรักษาจากประสบการณ์ที่สั่งสมกันมา รวมเข้ากับความเชื่อตามจารีต ประเพณี วัฒนธรรมในพื้นที่ สู่การรักษาความเจ็บป่วยได้ อีกทั้งผู้ที่เป็นหมอพื้นบ้านนั้นยังเป็นผู้ที่มากกว่าการรักษา แต่ยังมีบริบทด้านอื่นที่เชื่อมโยงคนในสังคมให้เกิดความสัมพันธ์กับคนในท้องถิ่นไปด้วย

การเข้ามาของเทคโนโลยีไม่ได้มีการลดบทบาทของวัฒนธรรมหมอธรรมในภาคอีสานลง วัฒนธรรมหมอธรรมยังคงมีบทบาทสำคัญในการทำหน้าที่ด้านเป็นที่พึ่งทางด้านจิตใจ และเป็นส่วนหนึ่งของการสร้างกำลังใจในการดำเนินวิถีชีวิต การรักษา เยียวยาจิตใจผ่านกระบวนการพิธีกรรมต่าง ๆ หรือการรักษาด้วยสมุนไพร กรณีเจ็บป่วย เป็นภูมิปัญญาท้องถิ่นที่ทรงคุณค่าที่ชุมชนยังคงให้ความสำคัญ กล่าวคือ หากเจ็บป่วยชาวบ้านก็มักจะรักษาไปพร้อมกับการรักษาของแพทย์แผนปัจจุบัน หรือหายจากการเจ็บป่วยก็จะมีกรทำพิธีกรรมผ่านพิธีกรรมของวัฒนธรรมหมอธรรมอีกครั้งด้วยหลังออกจากโรงพยาบาล เป็นการประยุกต์ที่ไม่ขัดแย้งกันระหว่างวิทยาศาสตร์และวัฒนธรรมพื้นบ้านที่เกิดขึ้นในชุมชน สอดคล้องกับแนวคิดของเอกวิทย์ ณ ถลาง (2540, น.44) ที่ได้กล่าวเรื่องแนวคิดภูมิปัญญาว่า นวัตกรรมที่เกิดจากภูมิปัญญา หรือภูมิปัญญาใหม่ไม่สามารถที่จะทดแทนภูมิปัญญาท้องถิ่นได้ทั้งหมดในระดับของชุมชน แต่ภูมิปัญญาท้องถิ่นสามารถปรับตัวและผสมผสานเข้ากับสภาวะทางสังคมและเศรษฐกิจที่มีการเปลี่ยนแปลงไป เกิดการผลิตซ้ำทางวัฒนธรรมจากการประยุกต์รักษาคุณภาพระบบสัมพันธ์ให้เกิดบริบทใหม่ทางภูมิปัญญา และสามารถที่จะใช้ในการแก้ไขปัญหาที่เกิดขึ้นกับชีวิตของคนในชุมชนได้ สอดคล้องกับแผนการพัฒนาระบบงาน สำนักงานกองทุนสนับสนุนการสร้างเสริมสุขภาพ (2566, ออนไลน์) ภูมิปัญญาหมอพื้นบ้านของไทยจะให้ความสนใจในเรื่องของจิตใจควบคู่ไปกับการรักษา จิตใจกับร่างกายเป็นส่วนหนึ่งของปัญหาสุขภาพ ถ้ามีปัญหาทางกายแล้วไม่ได้ดูแลปัญหาทางจิตใจ ก็อาจจะทำให้โรคภัยไข้เจ็บหายช้าลง แต่การด้วยภูมิปัญญาพื้นบ้านมักจะมีการดูแลในด้านจิตใจด้วย ผู้ที่เจ็บป่วยจะได้รับการดูแลเอาใจใส่ที่ดี ส่งผลให้การฟื้นตัวหรือหายจากการเจ็บไข้ได้ป่วยได้เร็วขึ้น อีกทั้งยังสอดคล้องกับการศึกษาของ ปิยนุช ยอดสมสวย และ สุพิมพ์ วงษ์ทองแท้ (2552, น.57) ที่กล่าวว่า บทบาทของหมอพื้นบ้านรักษาโรคการเจ็บป่วยไม่ใช่แค่เพียงการใช้สมุนไพร แต่เป็นบทบาทระดับสังคมในลักษณะที่พึ่งอาศัยทางจิตใจและแก้ปัญหาของชาวบ้าน เป็นศาสตร์ของการดูแลทั้งกายและใจ ซึ่งเกิดจากความศรัทธาของคนในท้องถิ่น ด้วยการอาศัยทรัพยากรในท้องถิ่นและการพึ่งพากันของชาวบ้าน

ข้อเสนอแนะ

1. หน่วยงานภาครัฐควรให้การสนับสนุนในการศึกษาและวิจัยเกี่ยวกับหมอธรรม ซึ่งมีบทบาทในฐานะที่มีส่วนสำคัญในการดูแลชุมชน เพื่อคงรักษาภูมิปัญญาพื้นบ้านให้คงอยู่ และผลักดันการใช้ประโยชน์จากงานวิจัยนั้น
2. ควรนำความรู้ภูมิปัญญาพื้นบ้าน วัฒนธรรมความเชื่อพื้นบ้านมาประยุกต์ใช้ในกิจกรรมต่าง ๆ เพื่อเกิดคุณค่ากับสังคม อาทิ กิจกรรมความเชื่อที่ส่งผลต่อการรักษาสุขภาพ เป็นต้น

เอกสารอ้างอิง

- จิรายุ ทรัพย์สิน, วันชัย สุขตาม, อธิมาตร เพิ่มพูน และ พิศาล พระงาม. (2561). *หอมธรรม : การผสมกลมกลืนทางวัฒนธรรม บนพื้นฐานความเชื่อ ประเพณี วัฒนธรรม*. (รายงานวิจัยฉบับสมบูรณ์., มหาวิทยาลัยราชภัฏสุรินทร์)
- ไทยพีบีเอส. (2566). *มูเตลู ธุรกิจดาวเด่น รายได้รวมปี 64 เพิ่มขึ้นกว่า 113%*. สืบค้นจาก : <https://www.thaipbs.or.th/news/content/325080>.
- บุรณ์เชน สุดคุ้ม. (2564). ประวัติศาสตร์เรื่องเล่า ตำนาน คุณค่า บทบาทหน้าที่และอัตลักษณ์ของกลุ่มชาติพันธุ์บ้านกู่ ตำบลกู่ อำเภอลำดวน จังหวัดศรีสะเกษ . *วารสารสหวิทยาการมนุษยศาสตร์และสังคมสงเคราะห์*, 4(3), 1067-1080. สืบค้นจาก https://so04.tcithaijo.org/index.php/jmhs1_s/article/download/253630/172802/924031.
- บุญศรี เลิศวิริยจิตต์. (2554). *คลังภูมิปัญญาหอมพื้นบ้านกับสมุนไพรชุมชนภาคอีสาน*. (รายงานวิจัยฉบับสมบูรณ์, มหาวิทยาลัยราชภัฏสวนสุนันทา)
- ปฐมพงศ์ ลิ้มเจริญ. (2558). *หอมธรรม: ประวัติศาสตร์ความเชื่อและเครือข่ายทางสังคมในภาคอีสาน*. *วารสารข้อพระยอม, มหาวิทยาลัยราชภัฏมหาสารคาม*, 27(1), 25-34.
- ปิยนุช ยอมสมสวย และ สุพิมพ์ วงษ์ทองแท้ (2552), *การศึกษามุมปัญญาหอมพื้นบ้านในอำเภอองครักษ์ จังหวัดนครนายก*. (โครงการวิจัย, คณะสหเวชศาสตร์, มหาวิทยาลัยศรีนครินทรวิโรฒ)
- พจนานุกรม ฉบับราชบัณฑิตยสถาน. (2555). *ระบบค้นหาทั่วไป*, ออนไลน์. สืบค้นจาก. <https://dictionary.orst.go.th>.
- พรรณนิดา ชันธพัทธ์ และ นันทชญา มหาจันทร์. (2558). การปรับเปลี่ยนวิถีทางประเพณีพิธีกรรมความเชื่อและอัตลักษณ์ของชาวไทยใหญ่ในจังหวัดเชียงใหม่. *วารสารวิชาการมนุษยศาสตร์และสังคมศาสตร์ มหาวิทยาลัยบูรพา*, 23(41), 179-199.
- พระมหาปริชา เขมนนโท, อนุวัติ กระสังข์. (2560). ย้อนรอยความเชื่อ: พิธีล้างหน้าพระพักตร์พระพุทธรูปคู่ความยั่งยืนพุทธศาสนา. *วารสาร มจร มนุษยศาสตร์ปริทรรศน์*, 8(1), 101-110.
- พุทธินันท์ บุญเรือง .(2560). การเปลี่ยนแปลงทางสังคม วัฒนธรรม เศรษฐกิจของชุมชนชายแดนต่อการเข้าสู่ประชาคมเศรษฐกิจอาเซียน (AEC): การเกิดขึ้นของจุดผ่านแดนถาวรช่องภู่อู่และการตอบสนองของคนท้องถิ่นในอำเภอบ้านโคก จังหวัดอุดรธานี. *วารสารวิชาการแพรวกาฬสินธุ์ มหาวิทยาลัยกาฬสินธุ์*, 4(1), 1-21.
- ศิริวรรณ สิทธิกา. (2566). *จักรวาลสายมู การตลาดที่ขับเคลื่อนด้วยความเชื่อ กับวัตถุที่ถูกทำให้ศักดิ์สิทธิ์* . สืบค้นจาก. <https://plus.thairath.co.th/topic/spark/103603>.
- ศิริภาพร ณ ถลาง. (2563). *ทฤษฎีคติชนวิทยา วิธีวิทยาในการวิเคราะห์ตำนาน-นิทานพื้นบ้าน*. (พิมพ์ครั้งที่ 4) กรุงเทพฯ: จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย.
- สุเมษย์ หนกหลัง. (2558). กิจกรรมเสมือนชุมชนเพื่อการเรียนรู้บทบาทหน้าที่ในชุมชน: การบูรณาการแนวคิดสู่การปฏิบัติ. *Journal of Research and Curriculum Development*, 5(2), 1-13. สืบค้นจาก. <https://so03.tci-thaijo.org/index.php/jrcd/article/view/93182>
- สารานุกรมวัฒนธรรมไทยภาคอีสาน. (2542). *พญาคันคาก – ไพทญ์: เล่ม 9*. กรุงเทพฯ: มูลนิธิสารานุกรมวัฒนธรรมไทย ธนาคารไทยพาณิชย์.
- สำนักงานกองทุนสนับสนุนการสร้างเสริมสุขภาพ. (2566). *แพทย์พื้นบ้านสร้างสุขชุมชน*. สืบค้นจาก <https://www.thaihealth.or.th/แพทย์พื้นบ้านสร้างสุข/>.

- อภิญา เพ็ญฟูสกุล. (2546). *อัตลักษณ์ Identity การทบทวนทฤษฎีและกรอบแนวคิด*. กรุงเทพฯ: คณะกรรมการสภาวิจัยแห่งชาติ สาขาสังคมวิทยา สำนักงานคณะกรรมการวิจัยแห่งชาติ.
- อินทิรา พงษ์นาค. (2558). อัตลักษณ์ชุมชนเมืองโบราณอุทองจังหวัดสุพรรณบุรี. *Veridian E-Journal Slipakorn University*, 8(3),513.
- เอกวิทย์ ณ ถลาง และคณะ. (2540). *ภูมิปัญญาชาวบ้านกับการพัฒนาชุมชน : วัฏจักรกระบวนการการเรียนรู้ชาวบ้านไทย*. นนทบุรี: โรงพิมพ์มหาวิทยาลัยสุโขทัยธรรมมาธิราช.
- Allport, G. W. (1961). *Pattern and growth in personality*. Holt, Reinhart & Winston.
- Miles, M. B. & Huberman. (1994). *Qualitative Data Analysis*. (2nd ed). Thousand Oaks: SAGE. London.
- Piyaluk Potiwan. (2020). Social Space Construction of Sprit's Isan. *Journal of Cultural Approach. Siam University*, 17(32) 100-110.